

GIDÓ ATTILA

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 54–73.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.54-73

www.aetas.hu

Székely szombatosok a holokauszt idején

*Állami erőszak, alkalmazkodás, meneküléstörténet**

ABSTRACT. *Szekler Sabbatarians during the Holocaust. State violence, adaptation, escape.* The study reveals how the fate of a religious micro-community in Northern Transylvania was affected by state violence during the Holocaust. It presents previously unknown details of the history of the Szekler Sabbatarians between 1940 and 1944, using new archival sources from Romania and Hungary. The text adopts a chronological approach, the chosen method being source-based exploration and interpretation of events. We learn about the circumstances of their conversion from Jewish faith to Christianity in 1940 and the excesses of the local authorities and the gendarmerie in 1944. We gain a detailed insight into their ghettoization and liberation.

Keywords: *Szekler Sabbatarians, Transylvania, Holocaust in Hungary, state violence, rescue*

Bevezetés

A jelen írás egy olyan székelyföldi vallási mikroközösség holokauszt alatti kálváriáját tárja fel, amelynek történelmi gyökerei a reformációig nyúlnak vissza.¹ A szombatoság keresztény vallásirányzatként indult a 16. század végi Erdélyi Fejedelemségben.² Első követői az unitáriusok közül kerültek ki. Az idők során a zsidó vallás számos elemét (például messiásvárás, szombattartás, a disznóhús fogyasztásának tilalma) átvevő irányzat a 17. század első felében élte a virágkorát. Ekkor több mint 30 székely faluban terjedt el, de Marosvásárhelyen és Kolozsváron is voltak hívei. A keresztény tanításoktól egyre inkább eltávolodó szombatosokat a Fejedelemség idején, majd a Habsburg időszak alatt is üldözték. Ennek következtében sokan kivándoroltak a Török Birodalomba, mások viszont áttértek valamelyik elismert keresztény felekezetre.³ A kényszer hatására történt vallásváltoztatást követően egy részük titokban továbbra is gyakorolta „zsidózó” hitét. Utolsó nagyobb közösségük Székelyföldön, a Marosvásárhely és Székelyudvarhely között féltávon fekvő Bözödújfalun maradt fent. Itt a 19. század közepén 39 szombatos család (173 fő) élt. Közülük 16 a református, 14 a római katolikus és 9 az unitárius egyháznak volt a tagja. Túlnyomó többségük 1868 után hiva-

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 138048 sz. pályázat támogatása tette lehetővé.

¹ A csoportváltásra lásd: Gidó: *Kettős csoporttagság*, 103–111. Vö. Újlaki: *Zsidózás és identitás*, 420–440.

² A szombatosok történetét összefoglalják: Kohn: *A szombatosok*, i. m.; Tibori Szabó: *Székely zsidók*, 106–109.; Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 566–585.; Újlaki-Nagy: *Zsidó széke-lyek*, i. m.; Szávai: *Székely Jeruzsálem*, i. m.

³ Kohn: *A szombatosok*, 214–223.

talosan is áttért az izraelita felekezetre, és megalapították a korabeli Európa egyetlen prozelita, azaz betért zsidó hitköztségét.⁴ A későbbiekben egyaránt használták magukra nézve a szombatos és a zsidó megnevezést is. A székely szombatosok és a 19. század második felétől beköltöző zsidók között mindvégig megmaradtak a kulturális különbségek, és a vegyes házasságok is ritkának számítottak.

Négy évszázados történelmüket az állami és az egyházi erőszak különböző megnyilvánulási formái és az erre válaszként megjelenő rejtőzködés, illetve a folyamatos vallásváltoztatások határozták meg.⁵ Mindez a holokauszt idején csúcsonodott ki. Az Észak-Erdélyt birtokba vevő magyar hatóságok nyomására a szombatosok túlnyomó többsége megkeresztelkedett. A zsidótörvények bevezetésével, a munkaszolgálati rendszerrel és a deportálásokkal a magyar állam több százezer embert faji kritériumok alapján fosztott meg állampolgári jogaitól és végső soron az életétől. Csak a második zsidótörvény (1939: IV. tc.) észak-erdélyi kiterjesztésével foglalkozó 1941. márciusi miniszterelnöki rendelet, majd a harmadik zsidótörvény (1941: XV. tc.) teremtette meg a jogi kereteit annak, hogy a szombatosok elkerülhessék az üldözéseket.⁶ Ennek ellenére a hatóságok 1944-ben mégis deportálni akarták őket Auschwitz-Birkenaubá.

A tanulmány oly módon szándékozik rekonstruálni a szombatosok holokauszt alatti sorsát, hogy közben rámutasson az állami erőszak egyes megnyilvánulási formáira, illetve elmentmondásaira.⁷ A szövegben kronologikus megközelítést alkalmazok, választott módszerem az események forrásalapú feltárása és értelmezése. Azt gondolom, hogy ennek révén a székely szombatosok 1940–1944 közötti történetének eddig ismeretlen részletei is napvilágra kerülnek. Jelen pillanatig ugyanis viszonylag keveset tudunk a második bécsi döntést követő megkeresztelkedésükről, illetve a gettósításuk körülményeiről. A tárgyalt időszakkal csak tényirodalmi művek, valamint Németh László és a Györffy – Tibori Szabó – Vallasek szerzői hármasság foglalkozott. Ez utóbbi tanulmány a reformáció korától a közösség 20. századi felszámolásáig tekinti át a szombatosok történelmét, így a holokauszttal foglalkozó részben elsősorban a korábbi ismeretek összegzését nyújtja. Németh László pedig kifejezetten Degré Alajos igazságügyminiszteri titkár tevékenységével foglalkozik.⁸

⁴ Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 569–575. Vö. Khizhaya: „*The Russian Judaizers*”, 84–115.

⁵ A 18. században és a 19. század elején a katolikus egyház is üldözte a színleg katolikus valláson lévő, de szombatos tanok követésével gyanúsított személyeket. Kohn: *A szombatosok*, 324–327.

⁶ A m. kir. minisztériumnak 2.220/1941. M.E. sz. rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek a visszacsatolt keleti és erdélyi területen alkalmazásáról. *Budapesti Közlöny*, 75. évf. (1941) 70. sz. 1–3. Vö. Németh: *Degré Alajos*, 73–74.

⁷ Az erőszak fogalmát tágabban értelmezem, beleértve a fizikai, akár életre törő agressziót és a verbális fenyegetést, valamint a hatalmi pozícióból történő nyomásgyakorlást is. Lásd: Tomka: *Az erőszak és történetei*, 15.

⁸ Az idősokkal foglalkozó fontosabb szaktanulmányok és tényirodalmi művek: Németh: *Degré Alajos*, 69–87.; Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 566–585.; Gidó: *Kettős csoporttag-ság*, 103–111. Vö. Kovács: *Vallomás*, i. m.; Kovács: *Az erdélyi szombatoság*, i. m.; Kovács: *Mondjatok káddist*, i. m.; Szávai: *Székely Jeruzsálem*, i. m.

Vallásváltoztatás

Az 1868 környékén izraelita vallásra áttért székely szombatosok ügye 1940 őszén, Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolását követően került ismét napirendre.⁹ Ebben az időszakban csak az Udvarhely vármegye székelykeresztúri járásához tartozó Bözödújfalun élt nagyobb közösségük. Pontos létszámukat nem lehet megállapítani, mert erre a hivatalos népszámlálási adatok nem alkalmasak. Az izraelita vallásra vonatkozó információk ugyanis egyaránt tartalmazzák a székely eredetű szombatosokat, a szombatos–zsidó vegyes házasságokból származó személyeket és a 19–20. században a faluba beköltözött zsidók utódait. Arról is tudunk, hogy 1868-ban nem mindegyik szombatos tért át izraelita hitre. A 19. század végén még öt olyan család volt (összesen 17 fő), akik megmaradtak szombatosnak, és formálisan valamelyik keresztény egyház tagjai voltak.¹⁰ Leszármazottaikat az 1930-as és az 1941-es népszámlálások keresztény felekezeti adataiban kellene keresni.

Az 1930-as román népszámlálás szerint a falu 604 lakosából 192 volt római katolikus, 149 unitárius, 112 görögkatolikus, 96 izraelita, 49 református és 6 görögkeleti. Az 1941-es magyar népszámlálás az 1941. január 31-i állapotot rögzítette. Eszerint a faluban 778 személy lakott. Egy évtized alatt a római katolikusok száma 390, az unitáriusoké 218, a reformátusoké 109 főre nőtt, miközben az izraelitáké 37-re, a görögkatolikusoké 21-re, a görögkeletieké pedig 2-re csökkent.¹¹ Ekkor, mint ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, a szombatosok jelentős része már elhagyta az izraelita vallást. Az 1930-as és 1941. januári, izraelitákra vonatkozó adatok összevetéséből viszont nehezen lehet következtetni a szombatosok számára, hiszen az 59 fős különbözetet az 1940. őszi kényszerű áttérések mellett a demográfiai változások (ki- és beköltözések, születések, halálozások, házasság révén bekövetkezett vallásváltoztatások) is okozhatták. Ütő Lajos székelykeresztúri unitárius esperes vizsgálószéki jegyzőkönyveiből ugyanakkor azt is tudjuk, hogy 1941 végére az izraeliták száma 25-re, 1942 végére pedig 18-ra apadt.¹² Ugyanez a csökkenés figyelhető meg a görögkatolikusok esetében is, akik 1940/1941 fordulóján túlnyomó részt a római katolikusok, kisebb részt pedig az unitáriusok számát gazdagították.¹³

Erdély egyéb településein is laktak székely szombatos származású személyek, de számuk sehol nem volt számottevő. Egyesek már a második bécsi döntést megelőzően megkeresztelkedtek.¹⁴ Mindezek mellett Észak-Erdély és Magyarország területén több olyan zsidó vallású

⁹ A szombatosok történetét összefoglalják: Kohn: *A szombatosok*, i. m.; Tibori Szabó: *Székely zsidók*, 106–109.; Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 566–585.; Újlaki-Nagy: *Zsidó székeleklyek*, i. m.; Szávai: *Székely Jeruzsálem*, i. m.

¹⁰ Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 575.

¹¹ Varga E.: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, 559.

¹² A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyvei az 1941. és 1942. évekről. MUEKGYL, EKT, Iktatott iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 7. dossz., számozás nélkül.

¹³ A székelyföldi görögkatolikusok helyzetére lásd: Sárándi: *Levezényelt visszacsatolás*, 95–116. Vö. Kimutatás azokról a családokról és családtagjaikról, akik görögkatolikus vallásról római katolikus vallásra tértek, 1941. január 2., Bözödújfalun. GYFL SZUGYL, Bözödújfalusi Plébánia Iratai, 647/b., 10. doboz, 1943. év, 1853/1940. irat; Vallásváltoztatások kimutatása, 1903–1958. MUEKGYL, EKT, Iktatott iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 10. dossz., sz. nélkül.

¹⁴ Erre példa a székelykeresztúri Kovács Áron szabó, aki 1938-ban tért át hattagú családjával együtt az izraelita felekezetről az unitárius vallásra. Felesége, Franck Ida zsidó származású volt. Lásd: Ütő Lajos székelykeresztúri unitárius esperes jelentése az EKT-nak, 1942. október 18., Székelykeresztúr. MUEKGYL, EKT, Iktatott iratok, 995/1925. tárgykör, 1192/1942. irat.

személy is élt, akiknek a szülei vagy a nagyszülei között szombatos ősök is akadtak. Egy 1939-es, dokumentumokkal alá nem támasztott becslés szerint Magyarországon a „szombatos ivadékok” száma 100–150 között, Erdélyben pedig 300–450 között lehetett.¹⁵

A magyar katonák bevonulását örömmel, székely ünnepi öltözetben fogadták a bőzödújfalusi lakosok 1940 szeptemberének közepén. Köztük voltak a Rozenzweig család tagjai is. A családfő, Rozenzweig Lajos, a zsidó hitközség elnöke, apai ágon zsidó, anyai ágon pedig szombatos gyökerekkel rendelkezett. Felesége, Lovász Vilma szombatos családból származott. Amikor a férfi elárulta vezetéknevét, a katonák viselkedése egyszerre ellenségessé vált vele szemben.¹⁶ Rövid idő alatt szertefoszlott a közösség további tagjainak is az öröme. A berendezkedő magyar hatóságok ugyanis, ugyanúgy, mint a románok és a zsidók jelentős részét, a szombatos eredetű zsidók többségét is megbízhatatlannak nyilvánították és megtagadták tőlük az új, magyar személyazonossági igazolványok kiadását.¹⁷

1940. november 11-én érkezett meg a faluba János Áron, az 1. magyar hadsereg mellé kinevezett marosvásárhelyi kormány megbízott. Az volt a célja, hogy tájékozódjon és előkészítse az itt élő székely szombatosok keresztény hitre való visszatérítését, valamint a görög-katolikusok áttérítését római katolikus hitre.¹⁸ A kíséretéhez tartozott a budapesti Lázár Á. József szombatos származású személy, aki a későbbiekben több alkalommal is közvetített a bőzödújfalusiak és az Igazságügy Minisztérium között. A marosvásárhelyi status quo ante zsidó hitközség szerint János Áron, valamint az erdőszentgyörgyi járási katonai parancsnok és Geréb Kálmán bőzödújfalusi bíró azzal fenyegették meg a szombatosokat, hogy amennyiben nem térnek át valamelyik keresztény felekezetre, a zsidótörvényeket rájuk is alkalmazni fogják és elveszik át a földjeiket.¹⁹ Az ekkor érvényben lévő magyarországi 1939. IV. tc. rendelkezése és az azt kiegészítő 1940-es rendelet értelmében ugyanis a zsidónak tekintett személyeket arra lehetett kötelezni, hogy mezőgazdasági ingatlanjaikat átengedjék az államnak.²⁰

Az áttérések kérdésével az unitárius és a katolikus egyház is a legfelsőbb vezetés szintjén foglalkozott. Szabó Dénes plébános már 1940 októberében levelet írt ez ügyben a Kolozsváron székelő Sándor Imre római katolikus püspöki helytartónak, aki csak azzal a feltétellel engedélyezte a szombatosok megkeresztelését, ha azok nem érdekből, hanem meggyőző-

¹⁵ A Magyar Szombatos Családok képviselőinek levele a felsőházi tagokhoz, 1939. április 3-án, Budapest. MZSML, XV-C-I-1-T.74.152. 1–4. A dokumentumot közli: Gidó: *Öt forrás*, 174–177.

¹⁶ Gidáli: *Az életem csokorba kötve*, 6.

¹⁷ Az Erdősztgyörgyi járás katonai parancsnokának jelentése Udvarhely vármegye Katonai Parancsnokságának a lakosság személyazonossági igazolvánnyal történő ellátásáról, 1940. november 18., Erdősztgyörgy. RMNL HMM, 43. fond, Magyar katonai közigazgatás iratai, 80/1940. dossz., sz. nélkül (A dokumentumot Fecső Zoltán bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ezúton mondok köszönetet.)

¹⁸ Jegyzőkönyv a bőzödújfalusi szombatos, valóságban azonban izraelita vallású, származásuk szerint magyar székely fajú lakosság visszatéréséről őseik vallására, 1940. november 11., Bőzödújfal. RMNL HMM, 43. fond, Magyar katonai közigazgatás iratai, 2595/1940. dossz., sz. nélkül (A dokumentumot Fecső Zoltán bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ezúton mondok köszönetet.)

¹⁹ A marosvásárhelyi Izraelita Hitközség levele az Erdély–Bánáti Izraelita Irodának, 1941. április 8., Marosvásárhely. RMNL KMH, 593. fond, 109. dossz., 131.

²⁰ A földbirtokpolitikai rendelkezések hatályát a magyar állam 1941 tavaszán terjesztette ki a frissen visszatért Észak-Erdélyre. Lásd: A m. kir. Minisztériumnak 3.350/1940. M.E. számú rendelete az 1939: IV. tc. földbirtokpolitikai rendelkezéseinek végrehajtására vonatkozó szabályok kiegészítése tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 74. évf. (1940) 106. sz. 2–3.; A m. kir. Minisztériumnak 1.940/1941. M.E. számú rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. tc. Földbirtokpolitikai rendelkezéseinek a visszacsatolt keleti és erdélyi területen végrehajtása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 75. évf. (1941) 62. sz. 2.

désből váltanak hitet.²¹ Talán ennek a szigorú hozzáállásnak is tulajdonítható, hogy egészen 1944 nyaráig egyetlen bözödújfalusi szombatos sem választotta a római katolikus vallást.²² Útő Lajos székelykeresztúri unitárius esperes 1940. november elején kérte ki az Egyházi Képviselő Tanács véleményét a szombatosok unitárius egyházba történő felvételét illetően. Válaszában a kolozsvári vezetés teljes mértékben támogatta a „fajmagyar nemzetiségű, de zsidó vallású egyének” áttérését.²³

A hatósági fenyegetések hatására vagy annak érdekében, hogy magyar személyazonossági igazolványhoz juthassanak, 1940. november 14–18. között 79 szombatos tért át az unitárius vallásra a bözödi anyakönyvvezető előtt.²⁴ A korabeli sajtó is felfigyelt az esetre, de szót sem ejtett a hatósági erőszakról. Az újságcikkek azt a hamis képzetet erősítették, hogy a szombatosok önként hagyták el zsidó hitüket.²⁵ Egyházzogi értelemben a keresztség felvétele biztosította a teljes jogú egyháztagságot. Így a következő lépést a megkeresztelkedés jelentette, de ezt nem vállalta mindegyikük. A szertartásokra több szakaszban került sor 1940 decemberével kezdődően. Az egyházzogi értelemben is unitáriusnak tekinthető bözödújfalusi szombatosok száma így 1942-ig minimum 71-re emelkedett.²⁶ Megkeresztelkedett Rozenzweig Lajos is, akiről ugyan a marosvásárhelyi status-quo hitközség úgy tudta, hogy „született zsidó”,²⁷ és 1944 májusában több antiszemita élű sajtócikk is támadta amiatt, hogy szombatos tanúsítványt kapott,²⁸ de anyai ágon szombatos székely származású felmenőkkel rendelkezett. Több esetben keresztnév módosítás is történt. Így lett a szombatos származásra utaló Hermannból József, a Mózesből Mihály vagy a Jakabból Jenő.²⁹ A megkeresztelkedésekről nemcsak az észak-erdélyi, de a budapesti sajtó is hírt adott 1941 elején. Cikkezett az eseményről a kolozsvári Keleti Újság és Magyar Nép, a marosvásárhelyi Az Ellenzék, a budapesti Magyar Nemzet, Pesti Hírlap, Újság és Esti Újság. Fajvédelmi szempontok alapján váltak érdekessé az áttértek Kolozsvár–Borcsa Mihály antiszemita budapesti lapja, a Függetlenség, valamint a nyilaskeresztes Magyarság és az Új Magyarság számára.

²¹ Sándor Imre római katolikus püspöki helytartó válasza a bözödújfalusi római katolikus plébániának, 1940. október 18., Kolozsvár. GYFL SZUGYLY, Bözödújfalusi Plébánia Iratai, 647/b., 9. doboz, 1940. év, 320/1940. irat.

²² A római katolikus hitre tért bözödújfalusi személyek nyilvántartása. RMNL MMH, 1248. fond, 359. dossz., 26–27.

²³ Az Unitárius Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyvei, 1937–1941. MUEKGYL, EKT, Jegyzőkönyvek, 1940. november 7-i ülés, 303. pont, 346.

²⁴ A bözödi körjegyzőség kimutatása azokról a székely zsidókról és családtagjaikról, akik az unitárius vallásra tértek, 1940. december 30., Bözödújfalusi. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Egyházközség, 12. dossz., 1853/1940. irat.

²⁵ Bíró János: *A székely szombatosok visszatértek a magyar sorsközösségbe*. Keleti Újság, 23. évf. 1940. november 10.; Parajdi Incze Lajos: *Vissza a közösségi akolba! Az Ellenzék*, 28. évf. 1940. november 18.; *Unitárius hitre térnek a székely szombatosok*. Magyar Nép, 20. évf. 1940. november 23.; Bíró János: *Még egyszer a székely szombatosok*. Keleti Újság, 24. évf. 1941. február 8.) *Lebontották Bözödújfaluban a székely zsidók templomát*. Székely Szó, 3. évf. 1943. szeptember 8.

²⁶ A bözödújfalusi Unitárius Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve, 1847–1950. RMNL MMH, 1. fond, 84/1847. dossz., 37–40. és 58–62.

²⁷ A marosvásárhelyi Izraelita Hitközség levele ... RMNL KMH, 593. fond, 109. dossz., 131.

²⁸ cs. j.: *Bözödújfalusi megtévesztett egyszereű székelyei – zsidó hittérítők hálójában, II.* Székely Nép, 62. évf. (1944. május 12.); *Szemleúton a bözödújfalusi zsidó hittérítők nyomában, I.* Székely Nép, 62. évf. 1944. június 1.

²⁹ A bözödi körjegyzőség kimutatása... MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Egyházközség, 12. dossz., 1853/1940. irat.

Az 1940–1944 közötti évek mérlege tehát a következőképpen nézett ki: Az áttérők száma meghaladta azoknak a számát, akik ténylegesen felvették a keresztséget. Az 1944. május 3-án kezdődő gettósításokig összesen 79 bözödújfalusi szombatos tért át unitáriusnak, de csak 71 keresztkedett meg. Református vallásra hat személy tért át, ők mindannyian felvették a keresztséget 1941 elején.³⁰ Több dokumentumból arra lehet következtetni, hogy Bözödön, Székelyudvarhelyen, Kolozsváron, Budapesten is éltek olyan szombatosok vagy részben szombatos származásúak, akik áttértek unitárius vagy református vallásra 1941–1944 között. Néhányan közülük megkeresztelkedtek, mások viszont nem. Az összlétszámuk valószínűleg 20 körül lehetett.³¹

Római katolikus vallásra csak a marosvásárhelyi zsidó gyűjtőtáborból történt kiszabadulásukat követően tértek át szombatosok. 1944. augusztus 6-án összesen hat bözödújfalusi szombatos jelentette be az 1942-től a faluban szolgáló Ráduly István plébánosnál az áttérést. Köztük olyanok is voltak, akik két hónappal korábban az unitárius egyházba kérték a felvételüket, de Péter Ödön lelkész visszautasította őket.³² Két személyt már 1944. szeptember 7-én megkeresztelt a plébános, a másik négy keresztelés viszont a háborút követően, 1945. január 20-án történt meg.³³ Megjegyzendő, hogy 1944 nyarán az unitárius egyházba is áttért és megkeresztelkedett további hat szombatos.³⁴ A háború végére, 1944/1945-re tehát a keresztény hitre tért bözödújfalusi szombatosok száma elérte a 89-et. Közülük 77 választotta az unitárius, 6 a római katolikus és szintén 6 a református egyházat.

Köztes évek

Unitárius vallás – szombatos hit

A vallásváltást követő három év viszonylagos nyugalomban, de nem eseménytelenül telt el. A helyi Unitárius Egyházközség világi vezetését végző ún. kebli tanács a megkeresztelkedéseket követő hetekben, 1941 elején újraszerveződött. A nyolctagú testületbe öt szombatos áttérőt is megválasztottak azzal a céllal, hogy az új híveket integrálják az egyházba.³⁵ A megkeresztelkedések viszont, mint ahogyan a 17. század közepén lezajlott üldözési hullámot követő áttérések esetében is történt, nem jelentettek tényleges hitelhagyást.³⁶ Ezt nemcsak a helyi unitárius lelkész, de a marosvásárhelyi status-quo ante irányzathoz tartozó zsidó hitközség vezetősége is észlelte. A hitközség elöljárói 1941. április elején írtak levelet a Kolozsváron működő Erdély-Bánáti Izraelita Irodának a szombatosok helyzetéről. Ebben azt állapították meg, hogy ugyan a szombatosok eljárnak az unitárius templomba, de titokban továbbra is „zsidók módjára élnek”. Azt is megemlítették, hogy a hatóságok a zsinagógát és a mikvét (rituális fürdőt) bezárták, és Goldfarb Jakab saktert (az állatok rituális vágását végző

³⁰ EREGY, Bözödi Református Egyházközség, Áttértek és kitértek anyakönyve, 12–14.

³¹ EREGY, Bözödi Református Egyházközség, Anyakönyvi ügyiratok, 1912–1964, sz. nélkül.

³² Péter Ödön levele a bözödi anyakönyvi kerülethez, 1944. június 13., Bözödújfalusi MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Egyházközség, 11. dossz., 47/1944. irat.

³³ A római katolikus hitre tért bözödújfalusi személyek nyilvántartása. RMNL MMH, 1248. fond, 359. dossz., 26–27.

³⁴ A bözödújfalusi Unitárius Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve, 1847–1950. RMNL MMH, 1. fond, 84/1847. dossz., 61–62.

³⁵ A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség közgyűlési jegyzőkönyve. 1941. február 16-i gyűlés. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz., sz. nélkül.

³⁶ Gidó: *Kettős csoporttagság*, 104.

személyt, metszőt) elkergették.³⁷ A szombatosok nem hagytak fel a zsidó rituális előírások betartásával, és a közeli Erdőszentgyörgy rabbijához, Kohn Mendelhez jártak át,³⁸ a baromfikat szintén az erdőszentgyörgyi sakternél vágatták, és a gabellát (a kóser hús adóját) is ott fizették.³⁹

Péter Ödön azt írta az 1941-es évről szóló feljegyzéseiben, hogy „az új hívek [...] régi (zsidó) szokásaik maradéktalan továbbápolása és gyakorlása miatt gyermekeikben csak sok gondot, de kevés előnyt jelentenek a jövőre nézve is”.⁴⁰ Szintén ezt az állapotot igazolja Rozenzweig Lajos lányának, az 1930-ban született Ilonának a visszaemlékezése: „Felvettük a vallást, de csak muszájból, mert lelkünk mélyén mi, gyermekek, már zsidónak születtünk, és nagyon nehezen ment a kivetkőzés.”⁴¹

Móricz Zsigmond, Bözödi György kíséretében, 1941. május 28. környékén járt a bözödújfalusi szombatosok között.⁴² Útirajzát néhány hét múlva a Kelet Népe közölte.⁴³ Talán ő és Balázs György voltak az utolsók, akik részletes, empatikus hangvételi írásban számoltak be erről a közösségről a holokausztot megelőző időkben, hiszen a későbbi sajtótudósítások vezérelvévé az uszítás vált. Balázs útjának pontos dátumát nem ismerjük. Valamikor 1941 tavaszán, feltételezhetően Móriczot megelőzően kerülhetett rá sor. Együttérzéssel és enyhe keserű-romantikus hangnemben írt róluk a budapesti Libanon olvasóinak.⁴⁴ Riportjában az emberek portái rendezettek, a zsinagóga és a rituális fürdő gondozott volt, és a szombatosok példás életet éltek. Szót sem ejtett arról, hogy hatósági nyomásra szinte mindannyian áttértek 1940 végén, majd megkeresztelkedtek 1941 elején. Csak utalt rá, hogy a közösség nyugalma hetven év után véget ért, és vészterhes idők várnak rájuk. Ezzel szemben Móricznál a „zsidók az egész faluban a legszegényebbek”, lyukas háztetőiken átvilágít a nap, a zsinagóga „hideg és magányos”, a sakter háza és udvara elhagyatott, gondozatlan, és „bűz van az egész udvaron”, a rituális fürdőben pedig „iszonyú piszok és szenny” uralkodik.⁴⁵ Későbbi forrásokból tudunk a gazdátlanul maradt zsinagóga 1943-as elbontásáról. Az építőanyagot a déli irányba szomszédos Bözöd új községházának és jegyzői lakásának építésénél használták fel.⁴⁶ Móriczot is láthatóan az együttérzés vezérelte, de mindeközben olyan anakronisztikus és érthetetlen tévelygést látott a szombatoságban, amelynek eltűntét nem kell sajnálni.

Mindkét szerző eszköztárának meghatározó eleme volt a konstrukció. Balázs idealizált, és egy olyan képet tárt az olvasói elé, amelyik csak alig érintette a valóság negatív oldalát (szegénység, hatósági vegzálások, a szombatosok áttérése keresztény vallásra és rejtett „zsidózásuk”). Ezzel szemben Móricz realizmusa túldimenzionált volt. Az 1940-es évek Bözödújfalujának szociális helyzetét, a szombatos emberi sorsokat viszont ő tette számunkra láthatóvá.

³⁷ A marosvásárhelyi Izraelita Hitközség levele ... RMNL KMH, 593. fond, 109. dossz., 131.

³⁸ A rabbi nevét egy 1942-es anyakönyvi kivonatból ismerjük. EREGY, Bözödi Református Egyházközség, Áttértek és kitértek anyakönyve, 12–14.

³⁹ A marosvásárhelyi Izraelita Hitközség levele ... RMNL KMH, 593. fond, 109. dossz., 131.

⁴⁰ id. Péter Ödön: A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései: Ecclesia domestica. 1941. évtől kezdve. EUEL, jelzet nélkül, 5.

⁴¹ Gidáli: *Az életem csokorba kötve*, 20.

⁴² Újlaki-Nagy: *Zsidó székelyek*, 275.

⁴³ Móricz: *A szombatosok közt*, 1–5.

⁴⁴ Balázs: *Az erdélyi szombatosok*, 18–22.

⁴⁵ Móricz: *A szombatosok közt*, 3.

⁴⁶ *Bözödújfalun, a székely-zsidók falujában*. Székely Szó, 3. évf. 1943. szeptember 10. 7.

Az áttérések és az 1944. májusi gettósítások közötti évekről tehát viszonylag keveset tudunk. A dokumentumokból és a riportokból a helyi (szombatos-) zsidó hitközség, valamint a hozzá tartozó intézmények megszűnése, a szombatosok búvópatak-szerű vallásgyakorlása, valamint a falu népességére általánosan jellemző nincstelenség rajzolódik ki. Éves jelentésében rendre arról írt Péter Ödön, hogy a szombatosból áttért hívei, de a régi unitáriusok között is alig akad „teherbíró” család, a legtöbben „vagyontalan szegénysorú” emberek.⁴⁷

Az unitárius egyházba történő belépések szombatos részről az állami erőszak elől történő menekülési stratégiának és egy újabb „rejtőzködési” periódus kezdetének tekinthetők. Az unitáriusok viszont a közelmúlt demográfiai veszteségeinek a kompenzálását látták benne. Az új hívek ugyanis közel egyharmaddal növelték a frissen önállóvá vált bőzódújfalusi egyházközség tagjainak a számát. Értelemszerűen emelkedtek az egyházadókból befolyó bevételek is valamelyest, ami így csekély mértékű anyagi konszolidációt vont maga után. Az áttérésekkor Péter Ödön abban is bízott, hogy a helyi zsidó hitközség ingatlanjait meg tudja szerezni az egyház számára.

A holokauszt az emberi életek kioltását célzó eseményei mellett a kifosztásról is szólt. A zsidók vagyonából nemcsak magánemberek és világi/állami intézmények és szervezetek akartak részt szerezni, hanem a keresztény egyházak is benyújtották az igényeiket. A bőzódújfalusi unitárius egyházközség a szegényebb közösségek közé tartozott. A rossz állapotban lévő, 1818-ban épült templomépületen kívül csekély mennyiségű erdő- és földbirtokkal rendelkezett. Lelkészi lakás nem volt a faluban. Amikor 1940-ben Észak-Erdély visszakerült Magyarországhoz, és a bőzódújfalusi görögkatolikus hívek nagy része áttért római katolikusnak, üresen maradt a görögkatolikus parókia. Kezelését a Székelykeresztúri járás Gazdasági Felügyelősége képviselőjében Geréb Kálmán községi bíró vette át. Ezt az épületet bérelte ki a helyi unitárius egyházközség lelkesi lakás és lelkesi hivatal céljára még Péterffi Mihály szolgálati ideje alatt, 1941 elején. Ugyancsak Péterffi próbálta megszerezni – sikertelenül – a félkész állapotban maradt görögkatolikus templomot is azzal a céllal, hogy unitárius templommá alakítsa át.⁴⁸ Ugyan folyamatosan napirenden maradt egy saját paplak építése, arra soha nem sikerült előteremteni az anyagi fedezetet. Ilyen kontextusban értelmezendő Péter Ödön azon igyekezete, hogy a megszüntetett bőzódújfalusi zsidó hitközség vagyonát megszeresse egyházközsége számára. A lelkes 1942 júliusában az Egyházi Képviselő Tanácstól kérte az ügy sürgős támogatását. Két fő érve volt: Az egyik szerint a szombatosok túlnyomó többsége az unitárius egyházba tért be, tehát az ingatlanok is ezt az egyházat illetik. A másik érv viszont arra vonatkozott, hogy értesülései szerint a zsidó vagyont a helyi polgári vezetés is meg akarja szerezni, ezért versenyhelyzet alakult ki. Még ugyanebben a hónapban az egyházi főhatóság, Józan Miklós unitárius püspök aláírásával továbbította az igénylést a Földművelésügyi Minisztérium Kolozsváron működő Erdélyi Földbirtokpolitikai Főosztályához.⁴⁹ Ez a hivatal foglalkozott többek között a zsidó birtokok ügyeivel.⁵⁰ A hitközségi vagyon további sorsáról nincsenek információink. Egyedül a zsinagóga 1943-as elbontásáról tu-

⁴⁷ Péter: *A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései...*, EUCL, 4.

⁴⁸ Péter: *A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései...* EUCL, 2.; Haszonbérleti szerződés Geréb Kálmán bőzódújfalusi bíró és Sükösd József unitárius egyházi gondnok között, 1941. augusztus 12., Bözödújfalusi. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 19. dosszié, sz. nélkül.

⁴⁹ Péter Ödön bőzódújfalusi unitárius lelkes levele az Egyházi Képviselő Tanácshoz, 1942. július 10., Bözödújfalusi. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Ekg.V.4. tárgykör, 1060/1942. irat.

⁵⁰ Tóth-Bartos: *Az észak-erdélyi zsidó birtokok*, 392.

dunk, amelynek építőanyaga viszont nem az unitáriusokhoz, hanem állami intézményekhez került.

Degré Alajos és a szombatos tanúsítványok

A köztes évekre vonatkozó kevés tudásunkhoz tartozik az Igazságügyi Minisztérium IX. ügyosztálya szombatos ügyekkel megbízott miniszteri titkáranak, Degré Alajosnak a megjelentése a faluban 1942-ben. A magyarországi szombatosok körüli jogi bizonytalanságot az Igazságügyi Minisztérium próbálta orvosolni az 1941 októberében kiadott 71.000/1941. I. M. sz. rendelettel, amely bevezette a „szombatos tanúsítványok” rendszerét.⁵¹ Csak azok a személyek minősültek jogi értelemben „szombatos ivadéknak”, és mint ilyenek mentesültek a zsidótörvények alól, akik a Minisztériumtól tanúsítványt kaptak. A rendelet alapján szombatos ivadéknak tekintettek olyan személyeket is, akiknek a négy nagyszülőjük közül csak egy volt szombatos, a másik három viszont izraelita volt.⁵² Ez a megengedőbb kritériumrendszer jelentett reménysugarat az Erdélyből elszármazott, szombatos felmenőkkel rendelkező zsidóknak is. A bőzödújfalusi Unitárius Egyházközség levéltárában számos Péter Ödönnek címzett levél, kérés található, amelyben budapesti, kolozsvári lakosok vélt vagy bizonyossággal tudott szombatos őseikről kérnek anyakönyvi kivonatot.⁵³

Az unitárius egyház kolozsvári vezetése 1941 novemberében hozott határozatot arról, hogy csak az a személy lehet teljes jogú egyháztag, aki a faji törvények szerint nem számít zsidónak. Ennek a határozatnak tett eleget 1942 márciusának elején Péter Ödön, amikor 18 bőzödújfalusi családfejt és egyedülállót felszólított, hogy március 20-ig igazolják a származásukat, ellenkező esetben törölnie kell őket az egyháztagok névjegyzékéből. A fennmaradt dokumentumon ott találjuk a bajba került szombatosok által a nevük mellé odaírt „Láttam” kijelentést is.⁵⁴ Mindeközben viszont, valószínűleg a pap segítségével, 1942 áprilisának elején 64 bőzödújfalusi személy levélben kérte az igazságügy-minisztertől egy megbízott hivatalnok kiküldését a faluba és a szombatos tanúsítványok kiállítását.⁵⁵ Ennyi év távlatából természetesen nehéz megítélni, hogy a kérésüket az egyházi vagy a polgári jogok elvesztésétől való félelem motiválta leginkább. A lelkes az Egyházi Képviselőtanáccsal is felvette a kapcsolatot, és eligazítást kért az ügyben. A kolozsvári vezetés, a jogtanácsosuk javaslatára, felüggesztette a zsidókat kizáró rendelet végrehajtását a bőzödújfalusi szombatosok esetében mindaddig, amíg a tanúsítványokat be nem szerzik.⁵⁶

A szombatosok 1941-es megkeresztelkedése tehát önmagában nem nyújtott mentességet sem a zsidóellenes állami rendelkezések alól, sem a zsidókkal szemben ekkor már kifeje-

⁵¹ Ez a rendelet egy az ún. második zsidótörvény végrehajtási utasításának 64. paragrafusát pontosította és egészítette ki. Lásd: A m. kir. Minisztériumnak 7.720/1939. M. E. számú rendelete a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. törvény cikk végrehajtása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 73. évf. (1939) 189. sz. 8. Vö. A m. kir. igazságügy-miniszternek 71.000/1941. számú rendelete az úgynevezett erdélyi szombatosok és ivadékaik származásának igazolása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 75. évf. (1941) 225. sz. 5.

⁵² Németh: *Degré Alajos*, 74–76.

⁵³ Lásd a MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz. iratait.

⁵⁴ Péter Ödön bőzödújfalusi unitárius lelkész felhívása a 18 szombatos családfejhez és egyedülállóhoz, 1942. március 8., Bözödújfalusi. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz., 26/1942. irat.

⁵⁵ Németh: *Degré Alajos*, 76.

⁵⁶ Az Unitárius Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyvei, 1941–1947. MUEKGYL, EKT, Jegyzőkönyvek, 1942. április 16-i ülés, 168. pont, 89.

zetten ellenséges unitárius egyház kirekesztő politikájával szemben. A mentesség megszerzéséhez ugyanis bizonyítaniuk kellett, hogy a harmadik zsidótörvény szerint nem számítanak zsidónak. Az Igazságügyi Minisztérium 1942. április 22-én értesítette Péter Ödön lelkészt arról, hogy május 11-én Bözödújfaluba érkezik Degré Alajos miniszteri titkár, akinek az lesz a feladata, hogy a tanúsítványért folyamodó személyeket, valamint a tanúkat kihallgassa, az anyakönyveket átnézze és a szükséges dokumentációt összeállítsa.⁵⁷ A jelzett napon Degré és kísérei megjelentek a faluban, ahol a szombatosokról egy 129 pontból álló kérdőívet töltöttek ki, elvégezték a szükséges bizonyítási eljárást és minden egyes személyt lefényképeztek.⁵⁸ Amint korábban kitértünk rá, 1942-ben is történtek megkeresztelkedések. Ezek a miniszteri titkár látogatásával függtek össze. Ahhoz, hogy tanúsítványt kaphassanak, 1942. május 11. és július 3. között négyen álltak keresztvíz alá. Háromnak, köztük az anyai ágon zsidó származású Kovács József nyugdíjas csendőr őrmester lányainak, Gizellának és Ilonának pedig nem más, mint Degré Alajos és a faluba őt elkísérő felesége, Mentzer Paula lettek a keresztszülei.⁵⁹

A Péter Ödön által eredetileg megszabott 1942. március 20-i határidőt jócskán túllépve, május 23-án került sor a tanúsítványok kiállítására. A dokumentumok valószínűleg valamikor július környékén juthattak el a bözödújfalusi szombatosokhoz. Ezt abból sejthetjük, hogy az unitárius pap 1942. július 23-án több tanúsítvány szövegét is szóról szóra lemásolta, majd a kézírásos másolatot az egyházközség pecsétjével és saját aláírásával hitelesítette. Ilyen másolatok maradtak fenn például a Rozenzweig Lajos és családtagjai számára kiállított iratokról.⁶⁰ Ebben az Igazságügyi Minisztérium arról rendelkezett, hogy a férfi „mint erdélyi szombatos ivadéka, az 1939. IV. törvénycikk, az 1941. XV. törvénycikk és a zsidókra vonatkozó egyéb jogszabályok alkalmazása szempontjából a nem zsidókkal esik egy tekintet alá”. A dokumentum megtiltotta ugyanakkor a házasságkötést zsidónak tekintendő személyekkel vagy olyanokkal, akiknek egy vagy két nagyszülője az izraelita felekezet tagjaként született.⁶¹ Tanúsítványokat nemcsak a bözödújfalusiak, hanem az ország más településein élő személyek is kaptak. Degré Alajos szerint az 1942–1944 között kibocsátott tanúsítványok országos száma meghaladta a kétszázat.⁶²

A gettósítások és deportálások időszaka

Gettósítások

Magyarország német megszállását és a nácibarát Sztójay-kormány 1944. március 22-i kinevezését követően sorra jelentek meg a zsidókat sújtó rendeletek. A szombatos tanúsítványok az egyre drasztikusabb faji korlátozó intézkedések és a gettósítások ellen is védettséget kellett volna biztosítaniuk tulajdonosaiknak. A helyi hatóságok és a csendőrség számára viszont

⁵⁷ Az igazságügy-miniszter 28.096/1942. I.M. II. b. sz. értesítése Péter Ödön bözödújfalusi unitárius lelkésznek, 1942. április 22., Budapest. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz., 14/1942. irat.

⁵⁸ Németh: *Degré Alajos*, 77.

⁵⁹ A bözödújfalusi Unitárius Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve, 1847–1950. RMNL MMH, 1. fond, 84/1847. dossz., 58–59.

⁶⁰ 36.380/13 – 1942. I.M. IX. sz. igazságügy-miniszteri tanúsítvány Rozenzweig Lajos részére, 1942. május 23., Budapest. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz., 56/12-21-1942. irat.

⁶¹ Uo.

⁶² Németh: *Degré Alajos*, 81.

ezek a papírok mit sem értek. Bözödön például 1944. április végén arra kötelezték Dávid Sámuelné református valláson lévő, teljes mértékben szombatos eredetű nőt és zsidó származású férjét, hogy sárga csillagot viseljenek, szatócsboltjukat pedig bezáratták.⁶³

A gettósítások Máramaros környékén 1944. április 16-án, Észak-Erdély egyéb részein pedig május 3-án kezdődtek. A magyar hatóságok gyűjtőtáborokat és gettókat állítottak fel Máramaroszigeten, Felsővisón, Nagybányán, Szatmárnémetiben, Nagyváradon, Kolozsváron, Szilágysomlyón, Désen, Szászrégenben, Besztercén és Marosvásárhelyen.⁶⁴ Ez utóbbi településre gyűjtöttek össze Maros-Torda vármegye nyugati területeiről, valamint Udvarhely vármegyéből 7380 zsidónak minősített személyt, köztük a bözödújfalusi szombatosokat is. Észak-Erdélyből megközelítőleg 135 000 zsidót deportáltak Auschwitz-Birkenaubá 1944. május–június folyamán.⁶⁵

A német megszállást követő napokban a keresztséget fel nem vett bözödújfalusi szombatosok is igyekeztek védeltséget szerezni, ezért arra kérték Péter Ödönt, hogy keresztelje meg őket. A 12 személy között többségben voltak azok, akik már 1940-ben áttértek, de nem hajtották a fejüket keresztvíz alá. Ilyen volt például Kovács Antal oroszországi származású felesége, Volfovits (Wolfowitz / Vulfovics) Róza és lányuk, Eszter is.⁶⁶ Habár a pap támogatta a kérésüket, a kolozsvári Egyházi Képviselőtanács valószínűleg nem hagyta azt jóvá, mivel nevíük nem szerepel a bözödújfalusi unitárius anyakönyvben.

Arra nézve, hogy 1944. május 3-ával kezdődően pontosan hány személyt és név szerint kiket vittek el, a források nem adnak egyértelmű választ. Az összegyűjtésekk több hullámban zajlottak. Egy Ács Eszter nevű szombatos származású, de izraelita valláson megmaradt és így tanúsítvánnyal sem rendelkező nőnek 1944. május 4-én sikerült levelezőlapot kijuttatnia a bözödújfalusi gyűjtőhelyről. Ebből a ceruzával írt néhány sorból tudhatjuk meg, hogy május 3-án reggel két csendőr sorra járta a falu házait, és összeszedték a zsidónak számító szombatosokat, de a tanúsítvánnyal rendelkezőknek egy részét is, majd beterelték őket a szombatos Lovász Hermann házának udvarába. Szintén erre az ideiglenes gyűjtőhelyre kerültek a helyi és a környékbeli települések zsidó lakosai. A mintegy negyven személy a szénacsúrben töltötte az éjszakát, és az a hír terjedt el közöttük, hogy május 4-én tovább szállítják őket Marosvásárhelyre.⁶⁷ A korabeli sajtó szerint Bözödújfaluból előbb Erdőszentgyörgyre vitték őket, majd innen kerültek a Maros-Torda vármegye központjában kialakított téglagyári gyűjtőtáborba.⁶⁸ Ács Eszter levele rövid időn belül eljutott a bözödi postaügynökhöz, majd pedig a budapesti címzett Ács Sárán keresztül Degré Alajoshoz. Ács Sára és a miniszteri titkár közötti közvetítő személy Lázár Á. József volt. A visszaemlékezők szerint jó kapcsolatot ápol

⁶³ Dávid Sámuelné Nagy Róza levele Lázár Á. Józsefnek, 1944. április 30., Bözöd. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 773–774.

⁶⁴ Az észak-erdélyi gettókra és gyűjtőtáborok statisztikájára lásd: Tibori Szabó: *The Holocaust in Transylvania, 176–182*. Vö. Gidó: *Ghettos and Collection Camps*, 79–93.

⁶⁵ Braham – Tibori Szabó: *Az észak-erdélyi holokauszt*, 23–33., 285–286.

⁶⁶ A bözödi körjegyzőség kimutatása... MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Egyházközség, 12. dossz., 1853/1940. irat; Péter Ödön bözödújfalusi unitárius lelkész levele Józán Miklós unitárius püspöknek, 1944. április 12., Bözödújfalusi MUEKGYL, EKT, Iktatott iratok, 995/1925. tárgykör, 531/1944. irat.

⁶⁷ A bözödújfalusi Ács Eszter levele Ács Sárának Budapestre, 1944. május 4., Bözödújfalusi. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 772.

⁶⁸ cs. j.: *Bözödújfalusi megtévesztett egyszerű székelyei – zsidó hittérítők hálójában, II.* Székely Nép, 62. évf. 1944. május 12. 3.

az Igazságügyi Minisztérium alkalmazottaival. Mind a böződiék, mind a böződújfalusiak több esetben is rajta keresztül kommunikáltak Degré Alajossal.⁶⁹

Feltehetően Dávid Sámuelné áprilisi és Ács Eszter májusi leveleinek hatására Sárffy Andor minisztériumi osztályvezető és a beosztottjaként dolgozó Degré 1944. május 9-én Tiboldi Béla böződi körjegyzőtől levélben kért tájékoztatást a jogtalanságokról.⁷⁰ Ezzel egy időben a gettósítások első köréből kimaradó két szombatos vezető, Rozenzweig Lajos és Kovács József nyugdíjas csendőrőrmester Budapestre utazott, ahol Degré Alajossal találkoztak. Későbbi visszaemlékezések szerint a két férfi Jaross Andor belügyminiszterrel is tárgyalt, de erre nézve nem rendelkezünk egyéb forrással.⁷¹

Ugyan az Igazságügyi Minisztériumban ígéretet kaptak ügyük rendezésére, a szombatosok kálváriája ezzel nem zárult le. Május 13-án Kovács József személyes hangvételű levélben tudatta Degré Alajossal a hazaérkezését Böződújfaluba. Ugyanannak a levélnek a hátoldalára viszont a következő nap, május 14-én Kovács lánya, Gizella, akit egyébként 1942-ben Degré tartott a keresztvíz alá, már azt jegyezte fel, hogy az apját és Rozenzweig Lajost a marosvásárhelyi zsidó gyűjtőtáborba szállították a hatóságok.⁷² Kovács Gizellától tudjuk azt is, hogy a gettósítások kezdetén egy ad hoc bizottság alakult, amelynek Kósa Béla székelykeresztúri járási főszolgabíró, valamint Tiboldi Béla böződi körjegyző és egy csendőrszázados voltak a tagjai. Ők vizsgálták át a tanúsítványokat és a római katolikus anyakönyveket (a szombatosok jelentős része az izraelita vallásra történő 19. századi áttérést megelőzően a római katolikus egyháznak volt tagja) Ráduly István plébános jelenlétében. A gettósítandó személyekről tehát a bizottság döntött, a plébános mentési akciója pedig valószínűleg már ekkor elkezdődött, habár erre sem Ráduly visszaemlékezései, sem más források nem utalnak.⁷³

A gettósítások idején a sajtó (legfőképpen a marosvásárhelyi Székely Nép) ismét intenzíven foglalkozott a szombatosokkal. Először 1944. május 10-én jelent meg egy rövid írás, amely azt javasolta a hatóságoknak, hogy ellenőrizzék a székelyudvarhelyi vármegyeházán őrzött böződújfalusi szombatos-zsidó anyakönyvet, mert számos személy jogosulatlanul kapott szombatos tanúsítványt.⁷⁴ Ezen a napon a böződújfalusiak jelentős része már a marosvásárhelyi Koronkai úti téglagyár területén létrehozott zsidó gyűjtőtáborban volt. A Székely Nép, miközben folyamatosan tudósított a zsidók összegyűjtéséről, 1944. május 11–13. között háromrészes cikksorozatot közölt a szombatosokról, kitérve gettósításukra is.⁷⁵ Mindegyik írást erős antiszemita szemlélet jellemezte, és folyamatosan azt hangsúlyozták, hogy számos fajilag zsidónak minősülő személy jutott illegálisan tanúsítványhoz.

Mentési akciók

Ellentmondó adatokkal rendelkezünk a Böződújfaluról a marosvásárhelyi gyűjtőtáborba vitt szombatosok számáról és a kiszabadítottak személyéről is. Ütő Lajos unitárius esperes

⁶⁹ *Életút interjú Ida Rozennel (sz. 1938, Böződújfalu), 2024. május 8., Netánja (Izrael)*. Interjúkészítő: Gidó Attila. A felvétel a szerző birtokában.

⁷⁰ A böződújfalusi szombatosoknak hatóságilag kijelölt zsidó lakóhelyre költöztetése, 1944. május 9., Budapest. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 771.

⁷¹ Gidáli: *Az életem*, 21.

⁷² Kovács Gizella levele Degré Alajosnak, 1944. május 14., Böződújfalu. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 818.

⁷³ Kovács: *Vallomás*, 251.

⁷⁴ *Tükör (rovat)*. Székely Nép, 62. évf. 1944. május 10. 3.

⁷⁵ cs. j.: *Böződújfalu megtévesztett egyszerű székelyei – zsidó hittérítők hálójában, I–III*. Székely Nép, 62. évf. 1944. május 11. 3., 1944. május 12. 3., 1944. május 13. 2. Vö. *Szemlelőn a böződújfalusi zsidó hittérítők nyomában, III*. Székely Nép, 62. évf. 1944. június 4. 3.

közvetlenül a gettósításokat követő napokban, 1944. május 10–11. között tett esperesi vizsgálószéki látogatást Péter Ödön lelkésznél. Jelentésében azt írta, hogy a bözödújfalusi unitárius egyházközség tagjai közül tizenöt nőt és öt férfit, azaz húsz embert „kilakoltattak”, akik „áttért és kikeresztelkedett szombatosok voltak”.⁷⁶ A bözödi körjegyző által az Igazságügyi Minisztériumnak megküldött május 19-i jelentésben viszont csak 15 olyan személy neve szerepel, akiket gettósítottak, habár tanúsítvánnyal rendelkeztek. Közülük tizenegy „félvérnek” számított, négy személy pedig ugyan százszázalékos keresztény származásának minősült, de nem akart elszakadni családtagjától.⁷⁷ Péter Ödön unitárius lelkész 1944. december 31-i éves beszámolójában szintén tizenöt személyt sorolt fel, köztük a zsidó származású Kovács Antalné Volfovits Rózát és lányát, Kovács Esztert. Úgy emlékezett, 1–3 hét elteltével mindannyian hazatértek.⁷⁸ Egyéb forrásokból viszont tudjuk, hogy Rózát nem engedték ki a gyűjtőtáborból, Eszter pedig nem akart elszakadni az anyjától, így mindkettőjüket deportálták, és Auschwitz-Birkenauban pusztultak el.⁷⁹

A marosvásárhelyi gyűjtőtáborból történő kiszabadítás két síkon zajlott, aminek következtében egy adminisztratív és egy szubjektív hőstörténeti olvasata is van az eseményeknek. Kovács József és Rozenzweig Lajos budapesti látogatását követően Degré Alajos intenzív mentési akcióba kezdett. Ennek keretében az Igazságügyi Minisztérium kapcsolatba lépett a magyarországi gettósítási és deportálási műveleteket irányító Endre László belügyi államtitkárral, követelve a tanúsítvánnyal rendelkező szombatosok szabadon bocsátását. A nyomásnak engedve Endre László elrendelte tizenöt személy szabadon engedését, ami 1944. május végén, illetve június első napjaiban meg is történt.⁸⁰

A szubjektív hőstörténeti olvasatban kétségtelenül Ráduly István László bözödújfalusi római katolikus plébános és Botskor Loránt csendőr alezredes,⁸¹ Maros-Torda vármegye 1944-es csendőrparancsnoka játszotta a legnagyobb szerepet. Ráduly, Botskor, valamint a túlélők nyilatkozatai és visszaemlékezései alapján olyan, néhol szürreálisnak tűnő és csak részben adatolható mentési történet bontakozik ki, amelynek hiteles rekonstruálása meglehetősen nehéz feladatnak bizonyul. Botskor Loránt 1946-ban írta meg feljegyzését a történetekről. Állítása szerint 1944. május első napjaiban az erdőszentgyörgyi csendőrőrsön tett látogatása alkalmával értesült arról, hogy olyan személyeket is elszállítottak a marosvásárhelyi zsidó gyűjtőtáborba, akik szombatos tanúsítvánnyal rendelkeztek, és mint ilyenek nem estek

⁷⁶ A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyve az 1944. évről. MUEK-GYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 7. dossz., sz. nélkül.

⁷⁷ A bözödi körjegyzőség kimutatása Bözöd és Bözödújfalusi községekben azon tanúsítvánnyal rendelkezőkről, akiket az 1610/1944. M. E. sz. rendelet 8. paragrafusában értelmében a zsidók részére kijelölt lakóhelyre költöztettek át, 1944. május 19., Bözöd. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 814.

⁷⁸ Péter: *A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései...*, EUDEL, 14.

⁷⁹ Kovács: *Az erdélyi szombatoság*, 142.; Gidáli: *Az életem*, 22. Vö. Volfovits Róza és Kovács Eszter adatlapját a Yad Vashem adatbázisában: <https://collections.yadvashem.org/en/names/11789653> és <https://collections.yadvashem.org/en/names/11789654> (Utolsó letöltés: 2024. október 17.)

⁸⁰ A bözödújfalusi szombatosok hatóságilag kijelölt zsidó lakhelyre költöztetése, 1944. május 24., Budapest. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, sz. nélkül. Vö. Bözödújfalusi nem zsidó szombatosok szabadlábba helyezése, 1944. június 6., Budapest. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 820.

⁸¹ Más források szerint ezredesi rangja volt. Az 1946-os tanúvallomását viszont Botskor alezredesként írta alá. Braham: *A népiértés politikája*, 726. Vö. Botskor Loránt: Erdélyi bözödújfalusi székely szombatosok megmentése 1944. évben. OSZK Kézirattár, Analekta 11.134, 7.

a zsidótörvények hatálya alá.⁸² A következő nap felkereste a gyűjtőtábor, ahol találkozott Kovács József szombatos származású nyugdíjas csendőrrel. Tőle tudta meg, hogy a Gestapo intézkedésére a székelykeresztúri magyar hatóságok a bözödi csendőrőrs járőrével közösen 63 személyt gettósítottak. Botskor közbenjárására a marosvásárhelyi tábor parancsnoka (Bedő Géza rendőrkapitány) Kovács Józsefet szabadon engedte, aki Bözödújfaluba hazatérve Ráduly plébánostól kért segítséget.⁸³ Botskor úgy emlékezett, hogy Udvarhely vármegye képviselői is megpróbáltak intézkedni a szombatosok ügyében, de csak ígéreteket kaptak mind a kolozsvári IX. hadtestparancsnokságtól, mind a Belügyminisztériumtól.⁸⁴

Míndeközben Bözödújfaluban Ráduly István hozzálátott a gettósítottak szombatos származásának igazolásához. A plébános több évtized távlatából ezt úgy idézte fel, hogy mint a falu leventeparancsnokának neki jutott az a feladat, hogy a május 3-a után összegyűjtött szombatosok és zsidók hátrahagyott házaiban leltárt készítsen az ingóságokról. Ekkor találta meg az egyik házban Kohn Sámuel pesti rabbi 1889-ben írt könyvét a szombatosok történetéről.⁸⁵ A könyv hatására döntötte el, segít a gyűjtőtáborba vitt szombatosokon. A feletteseinél is megpróbált közbenjárni az érdekükben, akik viszont nem nézték jó szemmel tevékenységét.⁸⁶ Ráduly napokig írta „élők és holtak keresztleveleit”, akiknél pedig nem sikerült bizonyítékokat találni, azok számára régies írással, külön tintát keverve jegyezte be az anyakönyvbe az adatokat.⁸⁷

Amennyiben hitelt adunk a csendőralezredes vallomásának, Maros-Torda vármegye alispánjával és a vármegyei főügyessel közösen meggyőzte a Gestapo vezetőjét, Schröder őrnagyot, hogy tárgyaljanak a szombatosok ügyéről. A találkozó dátuma nem ismert, erre talán 1944. június 1–2. környékén kerülhetett sor Marosvásárhelyen. Schröder kíséretéhez egy német százados, egy főhadnagy és egy bánáti sváb tolmács tartozott. Részt vett ugyanakkor egy tízfős bözödújfalusi küldöttség is, amelynek Ráduly plébános mellett tagja volt Geréb Kálmán községi bíró, a gyűjtőtáborból hazaengedett Kovács József, valamint a református és unitárius egyház több tagja. A megbeszélésen éles vita bontakozott ki a felek között, és ekkor hangzott el Botskor Loránt részéről a következő kijelentés: „...ha azok zsidók, úgy én is, mint összekely, az vagyok!”⁸⁸ A nyomásnak engedve Schröder őrnagy azt kérte, a 63 bözödújfalusi személy adjon nyilatkozatot arról, hogy az 1942-es Degré Alajos-féle tanúsítványok értelmében „unitárius vallásúak”. Három kivétellel mindannyian eleget tettek ennek a kérésnek, és így a találkozót követő napon hatvan szombatosot kiengedtek a marosvásárhelyi gyűjtőtáborból.⁸⁹

Botskor Loránt nyilatkozatát kiegészíti Ráduly István visszaemlékezése. A plébános ugyan nem említette a marosvásárhelyi találkozót, de 1979-ben felidézte Kovács András

⁸² Felmerül a kérdés, hogy Botskor saját elhatározásból utazott Erdőszentgyörgyre, vagy a látogatása összefüggésben állt az Igazságügyi Minisztérium tiltakozásával a szombatosok gettósítását illetően?

⁸³ Botskor: *Erdélyi bözödújfalusi székely szombatosok...*, OSZK Kézirattár, Analekta 11.134. 7.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Kohn: *A szombatosok*, i. m.

⁸⁶ Kovács: *Vallomás*, 250.

⁸⁷ A fennmaradt bözödújfalusi 19. század végi római katolikus anyakönyvekben valóban nem egységes az íráskép, de annak megállapítása, hogy ezek közül mely bejegyzések lehetnek esetleg Ráduly utólagos bejegyzései, külön kutatás tárgyát kellene képezze. Lásd: Bözödújfalusi római katolikus keresztelési, házassági és halotti anyakönyve, 1857–1896. RMNL MMH, 1. fond, 83/1857. dossz. Vö. Kovács: *Vallomás*, 251.

⁸⁸ Botskor: *Erdélyi bözödújfalusi székely szombatosok...*, OSZK Kézirattár, Analekta 11.134, 8.

⁸⁹ Uo.

szombatos származású újságíró számára a gyűjtőtáborban végzett tevékenységét. Eszerint a táborparancsnok Schröder „egy kefefrizurás vaddisznó” volt, míg Botskor Loránt emberséges magatartást tanúsított. Ráduly marosvásárhelyi útjára magával vitte a bözödújfalusi római katolikus anyakönyveket és egyéb bizonyító dokumentumokat. A csendőrparancsnok egy csendőrkapitányt adott melléje, akinek segítségével ki-be járt a táborban. Bemenetelkor zsidósan feltúrta a kalapját és a hajából egy tincset pajeszként a fülére húzott. A kijövetelkor papként távozott.⁹⁰ Tőle ismerjük valamennyire a gyűjtőtáborban uralkodó körülményeket is. A téglagyár területén „ki a földön, ki szegényes holmiján, ágyneműjén kuporgott [...] Aki nek a [tégla]szárítóban nem jutott hely, az a szabad ég alá szorult, mindenféle betegségtől kellett tartani.”⁹¹ Állítása szerint, akinek az esetében legalább ötven százalékos keresztény származást tudott igazolni, „azzal már nyert ügye volt”.⁹² Az igazolási eljárás során ott, helyben két gépelt oldalban a szombatosok történetét is meg kellett írnia a hatóságok számára német és magyar nyelven. Ez utóbbi állításának kontextusát ugyan nem részletezi, de életszerűnek tűnik az a feltételezés, hogy a szombatosok történetéről szóló rövid összefoglaló megírására a június eleji találkozáson kapott parancsot Schröder őrnagytól.

Ráduly, emlékezete szerint, mintegy hetven embert szabadított ki, és körülbelül négyen maradtak a gyűjtőtáborban.⁹³ A kiszabadítottak között volt az oroszul is beszélő Kovács Antal, aki a szovjet csapatok 1944. őszi bevonulásakor megmentette a plébános életét.⁹⁴ Viszsaemlékezésében Ráduly megemlítette Péter Ödön unitárius lelkészt is, mint azt a személyt, aki segített az anyakönyvi adatok kikeresésében és a szombatosok keresztény származásának igazolásában. Állítását valamelyest alátámasztják a deportálásokat megelőző évekre vonatkozó adataink. Más egyházak papjaihoz hasonlóan Péter Ödön is rendszeresen kapott leveleket az ország különböző részeiről, amelyekben a feladók teljes vagy részben keresztény származásuk igazolására kértek tőle dokumentumokat. A kérelmezők között volt például Gyalui Farkas író, a kolozsvári egyetem nyugdíjazott könyvtárigazgatója, aki a 19. század végén magyarosította a nevét Mendelről, és később presbiteri tisztséget is betöltött a református egyházban. Ő 1942 elején próbált szombatos tanúsítványhoz jutni, azt feltételezve, hogy apai ágon szombatos származású. Ezért kérte Péter Ödönt, derítse ki, élt-e a faluban évtizedekkel korábban egy Mendel nevű szombatos, illetve 1940/1941-ben volt-e az unitárius vallásra áttérő bözödújfalusiak között Mendel Farkas nevű személy. Ügyében maga az unitárius püspök, Józán Miklós is levelet írt Péter Ödönnek.⁹⁵

A túlélők a háborút követően nyilatkozatokban igazolták Ráduly István és Botskor Loránt tevékenységét. 1946. augusztus 30-án 37 szombatos nyilatkozott arról, hogy a csendőralezredes „mintegy 60 (hatvan) internált személyt saját felelősségre szabadlábra helyezett”, és kérték a „méltó megjutalmazását”.⁹⁶ Ugyanők, valamint a falu 1946-os vezetősége (köztük a szombatos származású Rozenzweig Lajos mint falubíró és Geréb Kálmán mint a Magyar Népi Szövetség helyi elnöke) hitelesítették Ráduly István szeptember 3-i nyilatkozatát is.

⁹⁰ Kovács: *Vallomás*, 251.

⁹¹ Kovács: *Vallomás*, 252.

⁹² Kovács: *Vallomás*, 252.

⁹³ Kovács: *Vallomás*, 252.

⁹⁴ Kovács: *Vallomás*, 253.

⁹⁵ Gyalui Farkas levele Péter Ödön unitárius lelkésznek, 1942. január 23., Kolozsvár. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dosszié, 8/1942. irat.

⁹⁶ A bözödújfalusi túlélők nyilatkozata Botskor Loránt csendőr alezredes érdekében, 1946. augusztus 30., Bözödújfal. OSZK Kézirattár, Analekta 11.134. sz. nélkül.

Ebben a plébános kitért arra, hogy Botskort 1944 májusában áthelyezték, és a helyébe érkező Zalántay nevű alezredes ellenségesen viszonyult a szombatosok ügyéhez. Ennek következtében deportáltak három bözödújfalusi személyt Auschwitz-Birkenauban.⁹⁷ További három székelyudvarhelyi túlélő 1970-ben tanúsította, hogy Ráduly István 61 „zsidót”, köztük a nyilatkozattevőket is kimenekítette a marosvásárhelyi gyűjtőtábor utolsó auschwitzi transzportjából 1944. június 3-án.⁹⁸

Kétségtelen, hogy a bözödújfalusi szombatosok életben maradása Degré Alajos mellett legfőképpen Ráduly Istvánnak és Botskor Lorántnak köszönhető. Botskor Loránt csendőr alezredes közösségen kívüli, helyi beágyazódás nélküli személyként egyszerre testesítette meg a zsidókon erőszakot elkövető állam- és karhatalmat, illetve az embermentőt. Saját tanúvallomása, de Ráduly kijelentései és a túlélők visszaemlékezései szerint is kulcsszerepet játszott a szombatosok megmentésében. Ugyanakkor csendőrként egy olyan karhatalmi szervnek volt a magasrangú tagja, amelyik részt vett a magyarországi zsidók kifosztásában, gettósításában és deportálásában. Az ő esetében ez többek között abban nyilvánult meg, hogy a marosvásárhelyi gyűjtőtáborban a mentesítést kérő beadványokat elbíráló „ellenőrző bizottságban” tevékenykedett. Ez a testület „rendkívül ellenségesen”⁹⁹ viszonyult a kérelmezőkhöz, és csak a legkritikább esetekben hozott kedvező döntéseket. A nem szombatos eredetű, a faji törvények értelmében zsidónak számító gettósítottakkal szemben tanúsított magatartásáról nincsenek forrásaink. Később a magyar Belügyminisztérium keretében a csendőrök háború alatti tevékenységét vizsgáló igazoló bizottságot állítottak fel, amelyik előtt az ekkor már Budapesten élő Botskor Lorántnak is meg kellett jelennie 1945 decemberében. Az ügyét pozitívan bírálták el.¹⁰⁰ Később, 1946 őszén a már igazolt csendőrök okmányait újakra cserélték.¹⁰¹ Feltehetően ennek kontextusában írták meg a szombatos túlélők és Ráduly István plébános a nyilatkozataikat Botskor tevékenységéről. Az 1945–1946 között Kolozsváron működő észak-erdélyi Népbíróságon sem született ítélet ellene.¹⁰² Mindezek arra engednek következtetni, hogy az ambivalens magatartást tanúsító csendőrtípust testesítette meg.

Hazatérés

A rendelkezésünkre álló források alapján nem tudjuk megállapítani pontosan sem a gettósítottak, sem a kiszabadítottak számát. Valószínűleg tűnik, hogy a bözödi körjegyző által felsorolt 15 személyt is beleszámolva, 60–70 körül lehetett azoknak a szombatosoknak, illetve a teljesen zsidó származású hozzátartozóiknak a száma, akiket Degré Alajos és Ráduly István plébános megpróbáltak kiszabadítani. Feltételezhetően nemcsak bözödújfalusiak, hanem Maros-Torda és Udvarhely vármegyék egyéb településeiről összeszedett személyek is voltak közöttük. Hogy hányan estek a deportálások áldozatául, nem tudhatjuk pontosan. Legalább három személyről biztosan tudunk, de Kovács András szombatos származású újságíró sze-

⁹⁷ Ráduly István László nyilatkozata Botskor Loránt csendőr alezredes érdekében, 1946. szeptember 3., Bözödújfalun. OSZK Kéziratár, Analekta 11.134, sz. nélkül.

⁹⁸ Stiller Adalbert, Stiller Irén és Kendi Margit nyilatkozata román és német nyelven Ráduly István László érdekében, 1970. június 16., Székelyudvarhely. SZZSHL, 1970. év iratai, sz. nélkül. (Az eredeti levéltári anyag sorsa ismeretlen. A szerző 2007-ben készített róluk digitális másolatot.)

⁹⁹ Braham: *A népirtás politikája*, 726.

¹⁰⁰ Hirdetmény. Magyar Közlöny, 1. évf. (1945) 184. sz. 7.

¹⁰¹ Hirdetmény. Magyar Közlöny, 2. évf. (1946) 192. sz. 22.

¹⁰² A neve ugyan felmerül a jegyzőkönyvekben, de nem szerepel az elítéltek között. Braham: *Genocide and Retribution*, 201–224.

rint mintegy tíz személyt deportáltak Auschwitz-Birkenaubába, akik közül hárman önként vállalták a deportálást, mert nem akartak elszakadni családtagjaiktól.¹⁰³

A Bözödújfaluba hazatérő szombatosok fogadtatása vegyes volt. Néhány falubeli társuk kifejezetten ellenségesen viszonyult hozzájuk. Még 1944 májusának elején a helyi unitárius egyházközség egyes világi vezetői Udvarhely vármegye főispánjánál feljelentették a szombatosokat, és követelték gettósításukat.¹⁰⁴ Részben ugyanezek a személyek, élükön Demény Ferenc állami népiskolai tanítóval 1944. június 1-jén panaszlevelet intéztek az igazságügy-miniszterhez, amelyben a szabadon bocsátásuk ellen tiltakoztak, Ráduly plébánost pedig azzal vádolták meg, hogy a zsidók mentése miatt elhanyagolja a keresztény „lelkek táplálását, a nemzeti érzés ébren tartását és ápolását”.¹⁰⁵

A holokauszt alatt elszenvedett diszkrimináció törést okozott a szombatos származásúak és a falu keresztény közössége között. A szombatosok közül sokan korábban is csak formálisan voltak valamelyik keresztény egyház tagjai. A marosvásárhelyi gyűjtőtáborból kiszabadult személyek, de azok is, akik elkerülték a gettósítást, igyekeztek minél hamarabb visszatérni az izraelita hitre. Péter Ödön 1944. december 31-én azt jegyezte fel az évi beszámolójában, hogy az unitáriusokká lett szombatosok a gettósítások következtében elidegenedtek az egyháztól. Két év múlva a fia, ifj. Péter Ödön pedig keserűen állapította meg, hogy nemcsak a szombatosok, de a népességen eluralkodó szegénység és közöny miatt az egyéb hívek sem járnak az istentiszteletekre. Úgy fogalmazott, „Bözödújfaluban pedig nem más, mint egy káosz, úgy fajilag, mint felekezeti”.¹⁰⁶

Az unitárius valláson lévő bözödújfalusi szombatosok jelentős része a holokausztot követően, 1944 őszével kezdődően kilépett az egyházból. 1956 tavaszáig 22 személy alijázott, azaz Izraelbe vándorolt, tizenhatan pedig elköltöztek a faluból és izraelita vallásra tértek vissza.¹⁰⁷ A következő két évben további 23 személy hagyta el az unitárius egyházat.¹⁰⁸ Így a második világháború alatt unitárius vallást választó mintegy 77 bözödújfalusi szombatosból az 1950-es évek végére legalább 61-en ismét felvették őseik hitét. Az alijázók pedig integrálódtak az izraeli társadalomba, és leszármazottaik jelenleg etnikai értelemben is zsidónak tekintik magukat.¹⁰⁹

Következtetések

A fenti tanulmány azt mutatta be, hogy egy mikroközösség sorsára miként hatott az állami erőszak a holokauszt időszakában. A szombatosok 1940–1944 közötti kálváriáját az elnyomás pszichikai és fizikai formáinak megnyilvánulásai okozták. A szombatosok székelly származásuknak köszönhetően nem álltak a magyarországi faji üldözések célkeresztjében, mégis a faji politizálás elszenvedőivé, néhány esetben pedig, osztozva a zsidók sorsában, áldozatává váltak. Az ellenük alkalmazott erőszak a magyarországi zsidótörvények következtében előállt anomáliának korrekciós szándékával vette kezdetét. A zsidótörvények ugyanis, né-

¹⁰³ Kovács: *Mondjatok káddist*, 14.

¹⁰⁴ Kovács Gizella levele Degré Alajosnak, 1944. május 14., Bözödújfaluban. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 818.

¹⁰⁵ Demény Ferenc és társainak beadványa a szombatosok ügyében, 1944. június 1., Bözödújfaluban. MNL OL K 579-1944-NB-40.500/1944, 871.

¹⁰⁶ Péter: *A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései...*, EUEL, 15–20.

¹⁰⁷ Gidó-Pál: *Kiapadó búvópatak*, 392–393.

¹⁰⁸ Vallásváltoztatások kimutatása, 1903–1958. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 10. dossz., sz. nélkül.

¹⁰⁹ *Életút interjú Ida Rozennel...*

hány kivételes esetet leszámítva, minden olyan személyre vonatkoztak, akik az izraelita felekezet tagjai voltak.¹¹⁰ Így az Észak-Erdélyt birtokba vevő magyar hatóságok számára a szombatosok kérdése kétszeresen is fontossá vált: Egyrészt a magyar nemzeti eszme szempontjából a magyarok (székelyek) csak keresztény vallásúak lehettek, másrészt a diszkriminatív jogalkotói logikában értelmezhetetlenné vált egy olyan közösség léte, amelynek tagjai az izraelita vallást követték, de származásukat tekintve keresztények voltak.¹¹¹ Ezt az ellentmondást a magyar hatóságok a keresztény hitre történő visszatéréssel kívánták feloldani már 1940 őszén, még akkor is, ha erre az anomáliára végül csak 1941-ben született jogi megoldás. A hatalmi szándék viszont a szombatosok ellenállásába ütközött, amit csak erős nyomásgyakorlással, fenyegetésekkel tudtak letörni. Így a kezdeti időszakban a szombatosokkal szemben megnyilvánuló állami erőszak nem fizikai formában, hanem pszichikai nyomásgyakorlás eszköztárával jelentkezett.¹¹² Az üldözöttek részéről a válasz erre a korábbi évszázadok során már alkalmazott „rejtőzködés”, azaz a helyzethez történő alkalmazkodás (áttérés keresztény vallásra) és a passzív ellenállás (a zsidó vallás gyakorlása titokban) volt.¹¹³ A magyar állam ugyanakkor védelmezőként is fellépett az egyébként saját maga által teremtett erőszak-kontextusban. A keresztény vallásra áttérő szombatosoknak ugyanis védelmet nyújtott a szombatos tanúsítványok révén. A gettósítások idején pedig a lokális hatósági túlkapásokat, azaz a fizikai erőszakot (gettósítást) központi utasításokkal próbálta korrigálni. Az erőszak egyben védekezési reflexeket is kiváltott a szombatosokból rejtőzködés (áttérések) és aktív érdekérvényesítési kísérlet (szombatos küldöttek elutazása Budapestre 1944-ben) formájában. A deportálásoktól való megmeneküléshez viszont külső segítségre volt szükség.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (EREGY)
 Erdőszentgyörgyi Unitárius Egyházközség Levéltára (EUEL)
 Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltára (GYFL SZUGYL)
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKGYL)
 Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)
 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kézirattár)
 Románia Nemzeti Levéltárának Hargita Megyei Hivatala (RMNL HMH)
 Románia Nemzeti Levéltárának Kolozs Megyei Hivatala (RMNL KMH)
 Románia Nemzeti Levéltárának Maros Megyei Hivatala (RMNL MMH)
 Székelyudvarhelyi Zsidó Hitközség Levéltára (SZZSHL)

Nyomtatott források

Az Ellenzék, 1940.
 Budapesti Közlöny, 1939., 1940., 1941.
 Keleti Újság, 1940., 1941.

¹¹⁰ A kivételekre lásd: Csiky: *A II. zsidótörvény*, 9–10.

¹¹¹ A második zsidótörvény (1939: IV. tc.) egyéni szinten minden izraelita valláson lévő személyt zsidónak tekintett. Ebbe a kategóriába tartoztak a keresztény származású, de zsidó hitre tért házaspárok is. Csiky: *A II. zsidótörvény*, 3–8.

¹¹² A pszichikai és fizikai erőszak fogalmára lásd: Tomka: *Az erőszak és történetei*, 11–13.

¹¹³ A holokauszt idején megnyilvánuló zsidó ellenállásra és általában az ellenállás antropológiai, szociológiai értelmezésére lásd: Gruner: *Resisters*, 17–21.

Magyar Közlöny, 1945., 1946.

Magyar Nép, 1940.

Székely Nép, 1944.

Székely Szó, 1943.

Szakirodalom

Balázs György: *Az erdélyi szombatosok 1941 tavaszán*. Libanon, 6. évf. (1941) 1. sz. 18–22.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest: Park Könyvkiadó, 2015.

Braham, Randolph L.: *Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania*. Boston: Kluwer – Nijhoff Publishing, 1983.

Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán: *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Kolozsvár: Park Könyvkiadó – Koinónia, 2008.

Csiky János: *A II. zsidótörvény és összes végrehajtási utasításai teljes szöveggel és magyarázatokkal*. Budapest: Jogi Hírlap Kiadása, 1939.

Gidó, Attila: *Ghettos and Collection Camps in Northern Transylvania: An Attempt to Reappraise the Use of Certain Terms*. S:I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation, vol. 11. (2024) No. 2. 79–93. https://doi.org/10.23777/sn.0224/art_agido1

Gidó Attila: *Kettős csoporttagság. Valós és színlelt felekezeti és a székely szombatosok körében*. In: Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila et al. (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2022. 103–111.

Gidó Attila: *Öt forrás az erdélyi szombatoság XIX. és XX. századi történetéhez*. In: Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsanna et al. (szerk.): *AREOPOLISZ. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI. Székelyudvarhely: Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi Kutatócsoport*, 2006. 162–181.

Gidó Attila – Pál János: *Kiapadó bűvópatak. Szombatosok az unitárius egyházban 1944 után*. Keresztény Magvető, 116. évf. (2010) 4. sz. 386–395.

Gidáli Iláná: *Az életem csokorba kötve*. [Herzlia]: k. n., é. n.

Gruner, Wolf: *Resisters. How Ordinary Jews Fought Persecution in Hitler's Germany*. New Haven and London: Yale University Press, 2023.

Györffy, Gábor – Tibori Szabó, Zoltán et al.: *The Tragic History of the Szekler Sabbatarians*. East European Politics and Societies and Cultures, vol. 32. (2018) No. 3. 566–585. <https://doi.org/10.1177/088832541774062>

Khizhaya, Tatiana: *"The Russian Judaizers and the Transylvanian Sabbatarians: An Attempt of Comparative Analysis"*. Gosudarstvo, religii, tserkov' v Rossii i za rubezhom, vol. 38. (2020) No. 3. 84–115. DOI: <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2020-38-3-84-115>

Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkcancellár életére és munkáira*. Budapest: Athenaeum, 1889.

Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*. Bukarest: Kriterion, 1981.

Kovács András: *Mondjatok káddist egy székely faluért*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1997.

Kovács András: *Az erdélyi szombatoság nyomában*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1999.

Móricz Zsigmond: *A szombatosok közt*. Kelet Népe, 7. évf. (1941) 12. sz. 1–5.

Németh László: *Degré Alajos miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944*. Történelmi Szemle, 47. évf. (2005) 1–2. sz. 69–87.

Sáránai Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Csíkszereda: Pro-Print, 2016.

Szávai Géza: *Székely Jeruzsálem*. Budapest: Pont, 2013.

Tibori Szabó Zoltán: *Székely zsidók és zsidózó székelyek közös mártírúma*. Múlt és Jövő, 25. évf. (2014) 4. sz. 101–121.

Tibori Szabó, Zoltán: *The Holocaust in Transylvania*. In: Braham, Randolph L. – Kovács, András (eds.): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later*. Budapest: Central European University Press, 2016. 147–182. <https://doi.org/10.1515/9789633861738-008>

Tomka Béla: *Az erőszak és történetei*. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak*. Szeged: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2021. 9–41.

- Tóth-Bartos András: *Az észak-erdélyi zsidó birtokok helyzete a második bécsi döntés után*. In: Egyed Emese – Pakó László (szerk.): *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016. 379–402.
- Újlaki-Nagy Réka: *Zsidóság és identitás a korai szombatos szövegekben (1588–1621)*. *Keresztény Magvető*, 122. évf. (2016) 4. sz. 420–440.
- Újlaki-Nagy Réka: *Zsidó székelyek. A bözödújfalusi szombatos közösség emlékezete*. Budapest: Balassi, 2019.
- Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1950–1992 között*. Budapest–Csíkszereda: Pro-Print, 1998.